

DEFINICE ZÁKLADNÍCH SFRAGISTICKÝCH POJMŮ A NÁSTIN VZNIKU A VÝVOJE PEČETI

Pečeť lze definovat jako otisku tvrdého razidla opatřeného vyrytým či vyraženým obrazem, znakem či nápisem, jednoznačně charakterizujícím svého majitele, ať již osobu fyzickou nebo právnickou, ve hmotě, která je schopna tento obraz, znak či nápis přijmout a uchovat. Taková definice si však jistě zaslouhuje komentář. Razidlem rozumíme matrici neboli pečetní typář či pečetidlo, do něž se obraz, znak či text ryje nebo vyráží štočky. Nesmíme ovšem zapomenout na skutečnost, že se tak děje v negativu, přičemž teprve otištěním matrice do pečetní látky vzniká pozitiv. Fyzickou osobou rozumíme konkrétního jedince (např. panovníka, církevního hodnostáře, šlechtice, měšťana ad.), právnickou osobou může být např. město, kapitula, konvent, cech. Jednoznačně charakterizujícím svého majitele znamená, že žádná jiná osoba nesmí disponovat stejnou pečetí. Ona jednoznačnost a nezaměnitelnost je zde dána zejména skutečností, že pečeť v podstatě supluje podpis či razítko. Důležité požadavky jsou kladeny na pečetní látku, která musí být zpočátku dostatečně měkká, aby byla schopna otisk pečetidla přijmout, avšak vzápětí rovněž dostatečně tvrdá, aby otisk uchovala. Hmotou samozřejmě máme na mysli pečetní látku, která musí být měkčí než látka pečetidla.

Lze konstatovat, že na rozdíl od heraldiky je sfragistika v podstatě uzavřenou disciplínou, pečetí zastoupila razítka či jiné způsoby ověření (např. podpis, elektronický podpis ad.), klížené obálky na uzavření, navíc současná doba je stále více charakteristická používáním mailů. Mnohé však jsme bádání ještě dlužni.

Základní disciplíny, s nimiž sfragistika souvisí, úzce spolupracuje či se vzájemně ovlivňuje, jsou především některé další pomocné vědy historické. Z nich je to na předních místech zejména heraldika, genealogie, epigrafika a diplomatika, kterou byla sfragistika až do 19. století součástí.

Sfragistika souvisí s heraldikou vzhledem k častému použití erbů v pečetním poli, ale je pro ni současně zároveň vítaným pramenem, neboť především na pečetích se dochovaly nejstarší erby.

Pečeť je vhodným pramenem pro genealogii, ale i opačně na základě genealogie jsme schopni přiřadit v rámci šlechtického rodu např. pečeť konkrétnímu jedinci, vyskytuje-li se v rámci rodu více jedinců stejného jména (např. jméno

Jindřich či Petr u Rožmberků). Další souvislost lze nalézt s historickou demografií, politickými dějinami, dějinami umění ad.

Typář náleží mezi drobnou plastiku či spíše užité umění, ryli jej zlatníci či jiní rytci. Nepodceňovat je třeba i dějiny ideologie a myšlení, neboť pečeť, srozumitelná i přes pečetní obraz negramotným, nesla a propagovala určitou vládu či ideologii.

Další disciplíny, s nimiž sfragistika souvisí, jsou např. archeologie. Její význam spočívá zejména v oblasti Přední Asie, při vykopávkách. Nicméně význam archeologie je možno vyzdvihnout i pro české země a středověk. Vzpomeňme jen namátkou nedávno nalezené pečetidlo benediktinského kláštera Luhu v Brně-Komárově nebo četné doklady soukromých pečetí, objevených v archeologických vykopávkách na hradech. Zapomenout bychom ale neměli ani na právo a právní dějiny (funkce pečeti právní) neboť diplomatický materiál má často charakter právního pořízení. Pečeť ověřuje i právoplatnost listiny; je proto důležité rozpoznat falza a zabírat se i jejich studiem. Zvyklosti a často i pravidla používání pečetí upravovaly také dobové právní knihy (např. Tovačovská kniha) či kancelářské řády; i zde tedy studium pečetí navazuje a souvisí s diplomatikou. Dodát však musíme i dnes se stále více rozvíjející obor právní archeologie. S právní historií sfragistika těsně souvisí rovněž. Je jistě očividné, že při rostoucí stále větší specializaci využije v budoucnosti sfragistických poznatků větší množství vědních disciplín. Zmínit musíme ikonografii a symboliku, dějiny umění, církevní dějiny, dějiny módy, architekturu, dějiny nábytku, výrobků, prosopografii.

Sfragistika má tedy dvě funkce – 1) pomocnou pro ostatní vědy, kdy slouží jako pramen, 2) samostatnou při bádání nad vlastní pečetí, typářem, odlitkem i razítkem jakožto historickými prameny. Dospívá zde i k obecnějším závěrům, ale primárně se snaží řešit technické otázky vzniku a použití pečetí a jejich klasifikaci.

Počátek disciplíny

Nepochybně, pokud budeme vědecké počátky sfragistiky hledat v 17. století v díle Jeana Mabillona. Ten se pochopitelně při studiu listin nemohl nezaobírat pečetěmi; přináší i jejich vyobrazení, neboť pečeť s listinou plně souvisí. Proto se také až do 19. století pečetní materie zkoumala v rámci diplomatiky. Teprve v 19. století se sfragistika osamostatnila v samostatnou pomocně vědnou histo-

rickou disciplínu. První, kdo užil termínu sfragistika, byl Johann Heumann. Poprvé ji jako vědu definoval J. M. Henecius.

V českých zemích sfragistika od svých vědeckých počátků poněkud zaostávala za vývojem bádání v jiných zemích. Tak např. zcela jiná situace je ve Francii, kde se již podle pečetních figurativních obrazů např. zpracovávají dějiny módy, ale např. i sousední Polsko je mnohem dále. Do značné míry je věc jistě ovlivněna velikostí či spíše lidnatostí země, a tím i badatelskou základnou. V českých zemích je pečeť pochopitelně spjata s kruhy zeměpanskými, pomíneme-li úvahy o pečetí sv. Vojtěcha. Její historie sahá do 11. století, fyzicky dochovanými prvými pečetěmi do 12. století.

Funkce pečetí

Zamyslíme-li se dnes nad funkcí, v jaké bychom užití pečetí mohli předpokládat, jistě nás napadne především připevnění pečetí k písemnosti, jakožto ověřovacího prostředku. Majitel pečetí tím souhlasí s textem zpečetěné písemnosti. Nicméně funkce pečetí můžeme postihnout tři:

a) uzavírací

kdy pečeť chránila obsah jí uzavřeného předmětu před porušením nepovolenými osobami nebo před falšováním; u písemností jde o zapečetění

b) ověřovací

kdy pečeť ověřovala pravost písemnosti a souhlas majitele se zněním jejího obsahu

c) pověřovací

kdy pečeť měla sloužit jako doklad pověření či posláni osoby, která se s ní prokázala

Možná překvapí, že starší funkce než ověřovací je funkce uzavírací (tzv. zapečetění). Běžně se s ní setkáváme v archeologických vykopávkách zejména starověkých orientálních despotií. Pečetí se uzavíraly nejen místnosti či domy, ale rovněž džbány s vínem, olejem či jinými komoditami. Ale s uzavírací funkcí se lze setkat do dnešní doby. Zřejmě nejznámější z této kategorie funkce pečetí je zapečetění bytu po zločinu Policií ČR. Samozřejmě, může se vyskytnout námitka nebo otázka, jak křehký předmět jako pečeť, poměrně náchylný k fyzické degradaci, může uzavřít věc či celý objekt. Vždyť je přece velmi snadno zničitelný.

Máme zde ale především co do činění s právní vahou pečeti a právním symbolem, protože pokud je pečeť zničena či poškozena, znamená to, že byla porušena a do předmětu či objektu bylo vniknuto. Pečeť ve funkci uzavírací byla též předchůdkyní dopisních obálek.

Zřejmě nejznámější funkcí je pak již zmíněná funkce ověřovací. Zde k písemnosti přípevněná pečeť je výrazem souhlasu majitele se zněním textu písemnosti. Pečeť v této funkci nabyla na značném, ba dá se říci přímo rozhodujícím, významu ve středověku, kdy většina společnosti byla negramotná a pečeť tak suplovala podpis. V raném novověku se ruku v ruce s rostoucí gramotností společnosti, čím dál častěji začíná vedle pečeti objevovat i podpis majitele typáře. A to je začátek konce pečeti, neboť podpis nakonec plně pečeť vytlačil; pečeť samotnou pak nahradilo razítko.

Velmi vhodný až poněkud pikantní případ pověřovací funkce pečeti nám poskytují prameny ve sporech o rožmberské dědictví. Jde o událost, odehrávající se po smrti Petra IV. z Rožmberka, kdy vešla ve známost jeho závěť. Petr, který zemřel bezdětný, nevycházel nejlépe se svými synovci, napětí panovalo zejména mezi Petrem a Jindřichem. Stárnoucí a nemocný Rožmberk tak synovce tajnou závětí sepsanou v roce 1521 ve prospěch Zdeňka Lva z Rožmitálu a jeho straníků prakticky vydědil. Když pak Petr v roce 1523 skonal a jeho závěť vešla ve všeobecnou známost, nastalo mezi pány červené pětিলisté růže zděšení. A protože se nepodařilo celou věc mezi Zdeňkem Lvem a Jindřichem z Rožmberka urovnat, musela rozhodnout jako nejvyšší autorita zemský soud. Obě stany u něj zapsaly své nároky do zemských desek. Po projití všech lhůt a náležitostí vyslal zemský soud do sídla rožmberského panství v Českém Krumlově své posly s tzv. listy obrannými, opatřenými pečeti zemského soudu, jíž dominoval v pečetním poli motiv zemského patrona sv. Václava. Tito poslové, jež se tak mohli prokázat zemskou pečeti sv. Václava, požívali díky ní nejen nedotknutelnosti, ale měli se těšit rovněž svobodnému příjezdu i návratu ze své mise. Navíc je tato pečeť pověřovala k provedení příslušného právního aktu, v daném případě převzetí panství ve jméno nových nápadníků, tedy Rožmitálovsky strany. Zde tedy vidíme, jakou moc měla pečeť zemského soudu a k čemu opravňovala, k čemu pověřovala toho, kdo ji měl u sebe. Událost by asi nevešla do dějin, kdyby se Jindřich, jenž byl poněkud cholerické povahy, nezachoval bezprecedentně. Po předložení listů se zemskou pečeti sv. Václava tyto rozstříhal, pečeti rozlámal na kousky a pod hrozbou výprasku je poručil poslům sníst,

přičemž jim k tomu ještě nechal přinést sklenici vína. Následně každý z poslů – jež byli nedotknutelní – dostal výprask – po šesti ranách – a Rožmberk je dal psy vyštvať ze zámku. Jednalo se o urážku zemského soudu a viník měl být potrestán na hrdle a statcích s tím, že právo mělo být vymořeno brannou mocí. Jenže Ludvík Jagellonský váhal se svolání zemské hotovosti a přimlouval se za smírné řešení. Nakonec zasáhl osud, neboť Ludvík zahynul v moháčských bažinách a Jindřich z Rožmberka, jenž onemocněl, zemřel dvanáct dní před moháčskou katastrofou na souchotiny. Ludvíkův nástupce na českém trůnu Ferdinand I. Habsburský pomohl celou záležitost urovnat tak, že Rožmberkové, jimž výrazně vděčil za zvolení českým králem, vydědění nebyli. Celá situace skončila smírně.

Nástin vzniku a vývoje pečeti

Přestože předložené učební texty jsou zaměřeny zejména na sfragistiku v českých zemích, je nezbytné – na základě sekundární literatury – ve stručnosti provést nejzákladnější vzhled po počátku pečeti vůbec.

Počátky pečeti musíme hledat v Přední Asii. Byla to Mezopotámie, jež je považována za zemi, v níž pečeť vznikla. Vyspělá kultura tamního písma i práva dala zrodit pečeti. Ta je ještě starší než písmo. Nejstarší typáře mají tvar cylindru a jsou nejčastěji zhotoveny ve tvaru kamenného, slonovinového či dřevěného válečku, jehož plášť je pokryt vyrytým obrazem v negativu. Otáčením válečku kolem jeho osy v pečetní látce, kterou představovala obvykle hlína, došlo k pořízení otisku pečetidla. Námětem pečetního obrazu byly geometrické motivy, motivy zvířecí, kulturní, bojové.

Rovněž válečkové pečeti našly uplatnění v Egyptě již od dob první dynastie Staré říše. Vedle cylindrů se uplatnila knoflíková pečetidla – malé destičky s ouškem, jejichž spodní – pečetní – plocha nesla ornamentální obrazy. Proslulý byl skarabeus, v něhož přešly knoflíkové typáře. Sloužil nejen jako pečetidlo, nýbrž rovněž jako amulet, neboť skarabeus představuje boha Slunce Re. Provrtáním se mohl usadit na prstenu či za opaskem. Jako náplň pečetního pole nalezneme i motivy ze živé přírody. Egypt proslul nejen jako země, kde se rozvíjela pečeť úřední, jež hraje důležitou roli ve státní správě, ale rovněž značné množství pečeti soukromých. Tvarově vedle cylindrů je většina pečeti oválných, tento tvar mělo i pečetidlo ve formě skarabea.

Ve starověku se pečeti užívalo nejen ve funkci ověřovací, ale v mnohem větší míře, než bychom asi čekali ve funkci uzavírací, zejména nádob a jiných předmětů. Přestože starověká společnost znala a využívala všech tří funkcí pečeti, v případě ověřovací funkce hrála pečeť pouze roli doplňkovou, neboť k ověření věrohodnosti plně postačil vlastnoruční podpis.

Pečeť se stala předmětem běžného užívání i v Asýrii a Babylonii, kde je vlastnilo veškeré obyvatelstvo, kromě otroků. Rovněž zde plnila posvátnou úlohu amuletu. Právě z Asie se přeneslo užívání pečeti na Krétu, do Mykén a Řecka. Vypělá mykénská kultura užívala stejných tvarů pečetidel jako asijské státy, za zmínku ovšem stojí, že přibližně kolem roku 1600 před Kristem známe pečeti, jež poprvé nesou portrétní typ pečetního obrazu – hlavu krétského krále a jeho syna. Mykény však používaly i typáře ve formě razidla, jako předtím některé státy na Blízkém Východě, ale známe také zlaté pečetní prsteny. Antické Řecko používalo také gemy, jež se staly východiskem pro další vývoj pečeti v Evropě. Navíc existovala dokonce státní pečeť v Athénách. Helenismus znamenal větší rozšíření pečeti, ale i jejich větší nákladnost v provedení. V pečetních obrazech se objevují portréty bohů či panovníků, královských symbolů, zvířecí motivy či postavy. Jedná se ovšem o pečeti němé, tedy bez písma.

Obrátíme-li pozornost k Apeninskému poloostrovu, musíme konstatovat, že rovněž Etruskové používali od 4. století typáře ve formě skarabeů. Pečetní prsteny převzal o století později jako běžnou součást právního života Řím. V Římě se uplatnily nejen pečetní prsteny, nýbrž též větší bronzové destičky s úchytkou, přičemž na pečetní desce se vyskytoval nápis, obsahující jméno. Dostalo se jim názvu signacula a sloužily k označování zejména nádob. K zapečetění listů se používaly železné prsteny s pečetním kamenem, jež sloužily rovněž k prokázání totožnosti či pověření. Pečetní prsteny dokonce vlastnili i otroci. Starověký Řím znal značnou škálu „psací“ látky – vedle papyru a pergamenu se užívaly rovněž voskové či bronzové tabulky. Ty bývaly svázány šňůrou či drátem a zpečetěny.

Z Říma neznáme státní pečeť, pečetní prsteny císařů existovaly, ale nedochovaly se zpečetěné císařské listiny. V zemích podmaněných Římem se dochovaly hliněné pečeti s vyobrazením hlavy císaře či spolucísařů.

Dlužno ovšem zdůraznit ještě jeden fakt, který by si posluchači nemuseli dostatečně uvědomit. Totiž ten, že pokud se v antice stávají písemné doklady

častějšími, pak přibývá i pečeti ve funkci ověřovací. Jinak bychom nejčastěji našli pečeť ve funkci uzavírací.

Jako i v mnohých dalších věcech, rovněž za pronikání pečeti do barbarských států raného středověku vdčíme Římu. Je typické, že to byla osobní pečeť ve formě typáře pečetních prstenů, která znalost pečetění z Říma přenesla do středověku. Používání pečeti zakotvovaly rovněž barbarské zákoníky. Prsteny běžně používali panovníci Vizigótů, Ostrogótů či Langobardů. U Vizigótů jsme informováni o užívání pečeti při pohánění k soudu, k zapečetění předmětů, o něž se vedl spor. Obdobně si vedli Alemani. Ve funkci pověřovací se objevují pečeti biskupa, soudce, vévody, hraběte a centuriona. Langobardi používali pečeť opět převážně ve funkci pověřovací, setkáváme se ovšem také s funkcí ověřovací. Merovejci byli nakonec rozhodující a nejdůležitější v přenosu antického pečetního a diplomatického dědictví do středověku. Pečeti merovejských panovníků jsou co do podoby pečetního obrazu portrétní a přinášejí v pečetním poli dlouhovlasé panovníky. Pro lepší identifikaci jej doplňovaly iniciály nebo jména panovníka.

Důležité bylo, že při vzniku pečeti musela být společnost a její právo nesporně na určitém stupni vývoje. Pokud se v antice vyskytovala pečeť ve vlastních právních záležitostech poměrně běžně a mohl ji vlastnit každý, pak v barbarských raně středověkých státních útvarech výrazně klesl počet uživatelů pečeti. Např. klesl i počet pečeti ve funkci uzavírací, neboť okruh osob, jež uměly číst a psát, byl výrazně menší než v antice. Karlovci, kteří již byli znalí písma, využívali pečeti a vlastního monogramu jako stěžejního právního prostředku ověření písemnosti.